

йдеться і про реферат, про який згадував Микола Сціборський? В усякому разі, важко собі уявити, що така поважна особа, як Сціборський, міг би вигадати цей епізод або переплутати Олену Телігу з ким-небудь іншим. Тим паче, що Остап Грицай тоді міг це легко перевірити. Перевірити, чи їздила Олена Теліга до Парижа в 1937 р., можна було б, дослідивши документи Міністерства закордонних справ Франції за ці роки. Адже для поїздки до Франції, очевидно, їй довелося б просити візу у французькому посольстві у Варшаві. Але, на жаль, поки що такі матеріали нам невідомі.

Юрій Черченко (Київ)

ЗАГУБЛЕНА СТАТТЯ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО “БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЕЧЧИНА: (З ПРИВОДУ СТАТЕЙ ПРОФ. ЯНА РИПКИ)”

Василь Дубровський (1897–1966), український учений і громадський діяч, добре відомий науковому загалові. Дослідники писали про його творчість, а праці перевидавалися¹. Не будемо тут докладно звертатися до життєвого й творчого шляху цього історика, про що можна знайти відомості в науковій літературі. Зупинимось лише на тих віхах його біографії, що безпосередньо стосуються його праці над загубленою статтею про Богдана Хмельницького та Османську імперію, текст якої зараз готується до друку з належними текстологічними й ситуативними коментарями. Адже інтригуюча інформація про зміст цієї праці цікавить дослідників епохи Хмельниччини майже сім десятиліть.

Машинописні й рукописні чернеткові фрагменти статті Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (з приводу статей проф. Яна Рипки)” дійшли до нас у збірках Центрального державного історичного архіву, м. Львів, у фондів Наукового товариства ім. Шевченка². Дослідник вивчав тему приблизно з 1929 р. до 1942–1944 рр., і сьогодні ці тексти слід оцінювати як пам’ятку української історіографії.

Працюючи в Чернігові та Харкові у 1920-х – на початку 1930-х років, Дубровський був водночас співробітником Історичної секції ВУАН і підтримував тісні

¹ *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966) // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – Ч. 1–2. – С. 92–97; *Матяш І.* Василь Дубровський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 384–405; *Коваль О., Матяш І.* Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. 1: (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 126–129; *Кочубей Ю. М. В. В.* Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011; *Курас Г.* Хотів одного – бути вільним: До 40-ліття від дня смерті проф. Василя Дубровського // Свобода. – 2006. – Ч. 43. – 27 жовт. – С. 9, 23; *Ясь О.* Дубровський Василь Васильович // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 489. З-поміж більш ніж десяти статей про Дубровського Віри Казимір див., напр.: *Казимір В.* Діяльність В. Дубровського на чолі харківської “Просвіти” (1941–1943) // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2011. – № 6. – С. 96–103.

² Центральный державный исторический архив, м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. Див.: *Федорук Я. О.* Стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (з приводу статей проф. Яна Рипки)”: фрагменти з архіву // XX сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнар. наук. конф. (Київ, 17–18 червня 2016 р.). – К., 2016. – С. 21–22.

зв'язки з академічним середовищем Михайла Грушевського. Дисертацію “Селянські рухи на Україні після 1861 року” історик захистив у 1928 р. Уже в той час він зацікавився вивченням східних мов і здійснював переклади з турецької, друковані на початку 1930-х років у різних виданнях³. У 1930–1933 рр. дослідник був працівником Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства.

У 1933 р. його наукова праця надовго перервалася у зв'язку з переслідуваннями з боку НКВД⁴. 15 листопада він був заарештований, відбував покарання, працюючи на БАМі. Про цей трагічний період життя він залишив колоритні спогади⁵.

Звільнившись із ув'язнення весною 1939 р., Дубровський уже в липні подав документи для вступу до докторантури Інституту історії АН СРСР (або, як тоді називали у Москві, до “докторантської аспірантури”)⁶. В архівній справі, де зберігаються фрагменти цієї статті, є також офіційний лист з Інституту історії АН СРСР від 14 липня 1939 р. про допущення Дубровського до іспитів з “Основ марксизму-ленінізму”, іноземних мов та історії⁷. Однак вступити до докторантури, як і очікувалося, не вдалося, і Дубровський поїхав учителювати до сільської школи на Полтавщині у зв'язку із забороною жити у великих містах України. Йому не давали викладати ні історію, ні українську мову та літературу, дозволивши лише уроки з російської мови та літератури⁸.

З початком війни історик перебрався до Харкова, де мешкала його родина і де він очолив “Просвіту”. В університеті його було відновлено на посаді професора. Наприкінці літа 1943 р., коли радянські війська підступали до Харкова (місто було звільнено від німців 23 серпня), шляхом через Вінницю Дубровський переїхав до Львова⁹. Тут історик долучився до наукового життя, центром якого стало середовище Івана Крип'якевича під час його діяльності в Літературно-мистецькому клубі, “Українському видавництві” та інших українських організаціях, що діяли під час німецької окупації¹⁰. Хоч конкретні деталі такої співпраці Дубровського зі львівськими

³ *Кочубей Ю. М.* Приклад українсько-турецького співробітництва // Східний світ. – К., 2007. – № 2. – С. 188; *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 396.

⁴ *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 396.

⁵ *Дубровський В.* Комуністи у власних кацетах. – Нью-Йорк, 1953; *його ж.* 2-й відділ БАМЛАГу ГПУ-НКВД. – Нью-Йорк, 1965. На початку 40-х років він друкував ці спогади окремими статтями в харківській газеті, див.: *його ж.* На червоній каторзі. В етапі // Нова Україна. – Харків, 1941. – 23 груд.; *його ж.* Урульга // Там само. – 30 груд.; *його ж.* Типи БАМЛАГу // Там само. – Харків, 1942. – 16, 19, 22 трав.; *його ж.* Побут в таборах ГПУ // Там само. – 28 трав., 31 черв.

⁶ Про це див. далі. Оригінали й чернетки документів до вступу до докторантури див.: ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 1–5 (листи з Москви про прийом документів від 14, 27, 28 липня, 19, 27 серпня 1939 р.). За допомогу у праці з цією архівною справою висловлюю вдячність Андрієві Фелонюку та Богдані Петришак.

⁷ ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 1.

⁸ *Курас Г.* Хотів одного – бути вільним... – С. 9; *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 397.

⁹ *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 93.

¹⁰ *Федорук Я.* Документи про наукову роботу Омеляна Пріцака в Кабінеті історії України у 1942 році // З любов'ю до народів: Ювіл. зб. на пошану чл.-кор. НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С. 311–312.

*Зліва направо (сидять): Михайло Бриньовський, Василь Дубровський,
Євген Завалинський. Стоїть Омелян Пріцак.*

*На звороті автографи всіх зображених і підпис О. Пріцака:
“Всеукраїнська сходознавча зустріч у Львові 29. XII. 1943 р.”*

*(Наукова бібліотека Національного університету “Києво-Могилянська академія”.
Архів Омеляна Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1951. – Арк. 65)*

науковими установами у цей період поки що важко прояснити, однак додатковим свідченням тут є також і факт, що чернетки статті про Богдана Хмельницького і Османську імперію зберігаються саме у фонді НТШ у Львові.

До нас дійшла інформація про виступ Василя Дубровського 13 листопада 1943 р. у колишній канцелярії НТШ у Львові на зборах “Кружка істориків при Спілці наукових робітників при УЦК” під головуванням Крип’якевича про роботу істориків під час німецької окупації у Харкові (одночасно з виступами Олександра Оглобина про роботу в Києві та Івана Крип’якевича – у Львові)¹¹. З просуванням лінії фронту до Львова у 1944 р. історик виїхав в еміграцію на Захід.

I

В українській науці, починаючи з XIX ст., проблематика українсько-османських відносин в епоху Хмельниччини завжди приваблювала істориків. Сприяли цьому, поза іншим, також і дослідження європейських науковців, наприклад, австрійця Йогана Гаммера-Пургшталя, який у багатотомній “Історії Османської імперії” неодноразово порушував питання як походів запорозьких козаків на узбережжя Чорного моря, так і їхніх посольств до Стамбула, а турецьких – в Україну.

¹¹ *Мацяк В.* Наукове товариство ім. Шевченка в час другої світової війни. II. Історичний інститут // Сьогодні і минуле. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1948. – Ч. 1. – С. 40.

У 1844 р. Гаммера-Пургштала було обрано членом Київської археографічної комісії для розбору давніх актів¹², і до нього звернулися з приводу перекладу листа султана Мегмеда IV до Богдана Хмельницького, захопленого поляками під Берестечком у 1651 р. Цей лист у старому польському перекладі 1789 р. і новому французькому, здійсненому Гаммером-Пургшталем, а також факсимільне відтворення оригіналу документа, підготоване у Відні, було друкковано в одному з томів “Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов” (1852)¹³. Помилкове датування Гаммером документа за грудень 1650 р. Рипка поправляв на місяць ребі-уль-еввель 1061 р. (22 лютого – 3 березня 1651 р.)¹⁴.

В останній чверті XIX ст. українсько-турецькі відносини в епоху Хмельниччини досліджувалися Миколою Костомаровим і харківським істориком Павлом Буцинським (які помилково, як відзначав Рипка, ішли за Гаммером у датуванні цього листа Хмельницького) й уже у першій третині XX ст. – Михайлом Грушевським. Однак ці всі дослідження не базувалися на вивченні османських документів, а лише на їхніх перекладах, зроблених свого часу у канцелярії Речі Посполитої або Московської держави.

Про необхідність вивчати історію козаччини на основі стамбульських архівів писали на початку XX ст. Іван Крип'якевич (ще у своєму гімназійному щоденнику) та Василь Гарасимчук (у листуванні з приводу впорядкування й видання джерел з історії Руїни 1657–1665 рр.)¹⁵.

Результати такого зацікавлення виявилися вже в 1930-х роках, коли на семінарі Івана Крип'якевича на Історичній секції НТШ було вирішено підготувати тритомне видання джерел з історії античності (Олександр Домбровський), Візантії (Теофіл

¹² Журба О. І. Київська археографічна комісія: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 174.

¹³ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440; Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–590. У примітці до документа упорядниками другого видання (с. 585–586) додано такий коментар: “Оригинал этой грамоты, писанный на турецком языке, с золотенным шифром султана, вместе с старинным польским ея переводом, был доставлен в Комиссию почетным ея членом, князем М. А. Оболенским, бывшим управляющим Московским Архивом Иностр. дел. Французский же перевод сделан был, по просьбе Комиссии, известным ориенталистом бароном Иосифом фон-Гаммер-Пургшталем, под руководством которого исполнен был в Вене точный литографированный снимок с подлинной грамоты, приложенный к III тому «Памятников» в первом издании”.

¹⁴ Рипка Jan. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyckij // Archiv Orientalni. – Praha, 1930. – Т. 2. – С. 263, 272. Див. також у рецензії Грушевського про датування цього листа Гаммером і Рипкою: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ім'я, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 314.

¹⁵ Заболотна І. Гімназійний щоденник Івана Крип'якевича // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 442; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Гарасимчук: Життя і творчість: (1880–1944): [= Львівські історичні праці. Джерела. – Вип. 1]. – Львів, 1994. – С. 36. Про це див.: Федорук Я. Іван Крип'якевич і сходознавство // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 740.

Коструба) та Сходу (Омелян Пріцак)¹⁶. На жаль, через смерть Коструби й початок Другої світової війни, коли Олександр Домбровський та Омелян Пріцак емігрували на Захід, цей проект не було здійснено.

У 1929–1931 рр. Рипка опублікував три статті про відносини Богдана Хмельницького з Портою¹⁷. Якщо не брати до уваги видання згаданого листа султана у французькому перекладі Гаммера-Пургшталя у “Памятниках” Київської археографічної комісії, то ці публікації Рипки були першими фаховими виданнями орієнтальних джерел, що стосувалися українсько-турецьких відносин в епоху Хмельниччини, зі спеціальними науковими дослідженнями та обширними коментарями.

Ці публікації мали значний вплив в Україні на вивчення цієї проблематики на основі турецьких джерел. “Наші туркологі повинні в тім собі взяти приклад з проф. Рипки і піти його слідами в розслідуванні орієнтальних зносин української гетьманщини...”, – писав, наприклад, Михайло Грушевський¹⁸.

Василь Дубровський був саме тим дослідником, який зацікавився цією працею. Під час його співпраці з ВУАН у середині 1920-х років Грушевський, який заохочував історика вивчати східні мови й архіви, покладав на нього великі надії у цій галузі. У рецензії на першу статтю Рипки (1929) Грушевський писав про Дубровського як про одного з “...небагатьох поки що наших молодих істориків, що приступили до вивчення турецької мови і палеографії...”¹⁹.

II

На одні з перших відомостей про те, що Дубровський працює над тематикою про відносини між Україною доби козаччини й Османською імперією та Кримом, натрапляємо у звітах і тематичних планах ВУАН на початку 1930-х років. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Дубровський співпрацював у ВУАН з Історичною комісією, Комісією історії козаччини, Комісією для вивчення історії Близького Сходу, Комісією з соціально-економічної історії України, Археографічною комісією та ін. або був їхнім членом²⁰. За станом на цей час дослідник уже добре розробив цю тему, вивчаючи проблематику українсько-турецьких відносин середини – другої половини XVII ст. в українській історіографії з огляду на використання істориками джерел до теми. Висновки він резюмував дуже влучними фразами: “...через відсутність що до взаємин України й Туреччини достатніх українських архівалій, через непевність польських та неповноту московських джерел, єдиним шляхом для

¹⁶ Домбровський О. Спомини. – Нью-Йорк; Львів; Острог, 2009. – С. 44.

¹⁷ Рипка Јан. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – Praha, 1928. – S. 346–350, 482–498; *idem*. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj. – S. 262–283; *idem*. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – Praha, 1931. – T. 105. – S. 209–231.

¹⁸ Див. згадану рецензію Грушевського на Рипку (1930): Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia... – С. 316.

¹⁹ Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 10. – Кн. 1 / Упоряд. О. Юркова. – С. 421.

²⁰ Про Комісію історії козаччини див.: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. Х. – Од. зб. 3084-3128. – Арк. 10 зв. Про інші див. далі.

з'ясування цієї проблеми в історії України другої половини XVII ст. залишається – розробіток державних архівів Туреччини, власне Стамбулу (а потім Угорщини та Румунії)²¹.

На початку 1929 р. у складі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства було створено Комісію для вивчення українсько-турецьких історичних взаємин. У складі цієї комісії Дубровський займався проблемами українсько-татарської термінології (критикуючи, зокрема, гіпотези Михайла Слабченка), зв'язками Івана Мазепи зі Стамбулом у 1699–1700 рр. та ін.²². У цей самий час у Комісії для вивчення історії Близького Сходу ВУАН істориків затверджувалися наукові теми у вигляді статей “Україна й Крим в їх історичних стосунках XVII–XVIII ст.” (за тематичним планом на 1932 р.; 3 арк.; спільно з Миколою Петровським)²³.

У 1932 р. Дубровський виголосив доповіді на Комісії з соціально-економічної історії України “До генези внутрішнього ринку на Лівобережній Україні XVIII ст.” (цю доповідь зачитав за відсутності автора М. Ф. Тищенко) і “Матеріали з історії українсько-турецьких відносин”²⁴. Зберігся також машинописний текст тез (друга чи третя копія) його теми “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки)”²⁵.

На початку 1932 р. дослідник взяв на себе обов'язок у співпраці з Укрцентроархівом стосовно перекладів українською “...турецько-татарських документів з Архіву Коша [Нової] Січи Запорізької...”, – як він писав²⁶. На цю тему він робив декілька доповідей в Кабінеті архівознавства і в Колегії Центрархіву²⁷. Археографічна комісія ВУАН зверталася до нього з пропозицією взяти участь у підготовці видання “...кримських матеріалів (разом з іст[орико]-археографічним Інститутом Всес[юзної] Академії Наук)...”²⁸.

У межах праці в Українському науково-дослідному інституті сходознавства у 1930–1933 рр. Дубровський далі розробляв проблематику українсько-турецьких відносин, видання листування султанів і візирів з Україною з московських архівів, передбачаючи також відрядження для праці у стамбульському архіві²⁹.

На початку 1933 р., у рік його ув'язнення, істориків було затверджено тематичний план у ВУАН на 1933 р. для написання статті (2 арк.) за темою “Українсько-турецькі зносини XVII ст.”, а також підготовки доповіді (2 арк.) “Україна за

²¹ Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // *Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець.* – С. 84–85. Про цю статтю і її публікацію у Стамбулі й “Східному світі” (1928, № 2) див.: *Циганкова Е. Сходознавчі установи України: Радянський період.* – К., 2007. – С. 205.

²² Там само. – С. 108. Пізніше ця розвідка мала бути друкованою у збірнику “Україна і Схід”, який не вийшов друком. Див.: *Кіржаєв С., Ульяновський В. Причини до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід” // Україна в минулому.* – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 81–83.

²³ НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Од. зб. 2798. – Арк. 13.

²⁴ Там само. – Од. зб. 2839–2907. – Арк. 32, 46; Од. зб. 3701–3722. – Арк. 24.

²⁵ ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 8. Текст цих тез див. далі.

²⁶ НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Од. зб. 10323–10380. – Арк. 59; *Циганкова Е. Сходознавчі установи України...* – С. 115, 206, 234.

²⁷ НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Од. зб. 10323–10380. – Арк. 59.

²⁸ Там само. – Арк. 52.

²⁹ *Циганкова Е. Сходознавчі установи України...* – С. 226.

турецько-татарськими джерелами”³⁰. Однак до арешту в листопаді 1933 р. ця стаття не була видана (і, мабуть, не була закінчена), а плани опублікувати її в Москві, що виникли під час вступу до докторантури у 1939 р., не було здійснено.

Вступаючи до докторантури у липні 1939 р., Дубровський мав вибір наукових тем за однією з трьох спеціальностей: “Історія середніх віків”, “Історія колоніальних і залежних країн” та “Історія СРСР ХХ ст.”³¹. Отож темою докторської дисертації він обрав “Историю Левобережной Украины 1727–1734 гг.”. Однак уже 27 серпня попередні здачі іспитів з іноземних мов з Інституту історії його повідомили, що “...прием в докторантуру Института истории будет только по истории СССР XX века”³².

На перший погляд виглядає дивно, що Дубровський після ув’язнення подався до Росії, намагався там публікуватися й вступати до академічних інституцій СРСР. Проте у 1930-х роках це було типовим явищем. Багато істориків з ВУАН, у т. ч. й учнів Михайла Грушевського, виїжджали з Києва у різні регіони Росії, намагаючись уникнути ув’язнення. До того ж ще до арешту в Дубровського склався тісний зв’язок з російськими сходознавцями. Наприклад, у 1929 р. він слухав лекції під час проведення семінару ленінградського Азійського музею АН СРСР³³. Під час праці з Комісією для вивчення історії Близького Сходу дослідник підтримував наукові контакти з багатьма московськими та ленінградськими сходознавцями³⁴. Такі самі зв’язки з російськими науковими установами підтримувалися у Харківському центрі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, з якою співпрацював Дубровський³⁵.

З архівних фрагментів статті видно, що старі версії та чернетки статті, написані на початку 1930-х років, зберігалися в архіві історика після його арешту у 1933 р. Ця частина дійшла до нас у вигляді акуратних машинописних текстів, майже без виправлень автора. Пізніші ж рукописні чернеткові дописи до цього тексту, у т. ч. й російською мовою, стосовно спеціальної і загальної радянської літератури з епохи Хмельниччини, виданої у другій половині 1930-х років, показують процес роботи історика над цим дослідженням саме у 1939 р. (а можливо, й пізніше під час учительвання на Полтавщині до середини 1941 р.) перед тим, як віддати статтю до друку в Росії.

На ще одне свідчення про працю Дубровського над статтею десь у проміжку весни або літа 1939 – середини 1941 рр. нагадуємо під час текстологічного аналізу чернеток статті “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)”. Характеризуючи погляди авторів на відносини Хмельницького з Османською імперією, висвітлені в “Истории СССР” (1939), Дубровський писав такі рядки: “Останнє слово советської історичної науки – синтетична і колективна праця – «История СССР», що її випустили в світ у 1939 р. Институт історії АН СРСР та кафедра історії СРСР істфака МДУ...”³⁶. Однак слово “советської” було дописане над рядком іншим чорнилом, а ця фраза у первинному написанні звучала, як “останнє

³⁰ НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Од. зб. 2236–2302. – Арк. 49.

³¹ ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 1.

³² Там само. – Арк. 2, 5.

³³ Биковський Л. Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 92; Циганкова Е. Сходознавчі установи України... – С. 206.

³⁴ Циганкова Е. Сходознавчі установи України... – С. 103.

³⁵ Там само. – С. 156–157.

³⁶ ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 160.

слово нашої історичної науки...”. Отже, цей уривок писався у радянський період, а правки вносилися вже під час німецької окупації. До того ж факт, що у радянський час це писалось українською мовою, засвідчує й те, що перед війною автор не полишав планів опублікувати статтю у якихось українських радянських часописах.

У роки війни, перебуваючи в Харкові, Дубровський дійсно не раз повертався до попереднього тексту 1930-х років. Наприклад, багато рукописних аркушів статті було написано на бланках харківської “Просвіти”³⁷ під час його головування у цьому товаристві. З характеристики Дубровським науково-популярних праць ми натрапляємо тут на досить критичний його аналіз проблематики українсько-турецьких відносин в епоху Хмельниччини у загальному курсі історії України Дмитра Дорошенка, виданому в 1942 р.³⁸ В історіографічному огляді Дубровського це характеристика найпізніше виданої книжки, тобто у 1942–1943 рр. він ще доповнював цей матеріал перед тим, як віддати його до друку. Виступ історика з рефератом праці “Богдан Хмельницький і Туреччина” зафіксовано, зокрема, у хроніках засідань історико-філологічного факультету Харківського університету, що відбувалися восени і в грудні 1942 р.³⁹

У цей самий період його обрали дійсним членом Українського історико-філологічного товариства у Празі, у чійх “Працях” він друкував свої дослідження⁴⁰. У 1944 р. до шостого тому цього видання історик передав статтю “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)”. Однак цей том ніколи не був друкований: з наступом фронту у 1945 р. Українське історико-філологічне товариство у Празі припинило своє існування, а зібрані матеріали “Праць” було загублено. 10–11 листопада 1946 р. Дубровський виступив з рефератом на засіданні Орієнталістичної секції УВАН в Аугсбургу, викладаючи по пам’яті головні ідеї про підданство України Османській імперії⁴¹. Пізніше цей реферат передруковувався в “Українському історичному” і вже у наш час в Україні⁴².

Це не єдина праця, що загинула у Василя Дубровського під час його поневірянь. Лев Биковський налічував одинадцять позицій, що загубилися або залишилися в рукописах незакінченими. З-поміж них тритомник “Данило Апостол і його гетьманство” з п’ятьма томами зібраних матеріалів, двотомник “Акти про кріпаків”, переклади, наукові та науково-популярні праці, спомини у кількох книжках та ін.⁴³

³⁷ Там само. – Арк. 136 зв., 137 зв., *passim*.

³⁸ Там само. – Арк. 180–185. Конспекти Дубровського цієї праці Дорошенка див.: Там само. – Арк. 162–165 зв.

³⁹ Пробоєм: Місячник культури. – Прага, 1943. – Кн. 1 (114). – С. 64.

⁴⁰ Биковський Л. Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 93. Про наукову й науково-організаційну діяльність Товариства до 1939 р. див.: Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – 2-ге вид. – Львів, 2008. – Ч. 1. – С. 196–209 (у прим. на с. 208 – про видання “Праць” станом на 1941 р.). Див.: Дубровський В. Архів Пульхерії Іванівни // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1944. – Т. 5. – С. 166–173.

⁴¹ Чорноморський збірник. – Женева [Майнц Кастель], 1947. – Кн. 10. – С. 60–64.

⁴² Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Ч. 3–4. – С. 22–27. Українське перевидання 2011 р. див. у зб.: Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – С. 260–267.

⁴³ Биковський Л. Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 96.

III

Чернеткові фрагменти статті “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)”, як згадувалося, збереглися у фондах ЦДІА у Львові. У тезах цієї праці, що подавалися Дубровським до ВУАН (як видно зі змісту, на початку 1930-х років), цілий авторський задум виглядав таким чином⁴⁴:

“I. Критичний огляд поглядів на зазначене питання української історіографії (козацької, поміщицької, буржуазної): Р. Ракушки, Грабянки, Величко, Рігельмана, “Истории руссов”, Бантиша-Каменського, Маркевича, Костомарова, Буцинського, М. Грушевського. (Спроби затушовування клясової суті позиції Б. Хмельницького)⁴⁵.

II. Критичний огляд статей Я. Рипки та попередніх орієнталістів, що торкалися цієї теми (Сенковського, Смирнова, Гаммера).

III. Підсумки археографічної роботи з цього питання на сьогодні: турецькі джерела, переклади турецьких джерел, турецькі хроністи, листування, дипломатичне та інше тих часів.

IV. Проблеми, що виникають при вивченні цього питання:

а) Боротьба у другій половині XVII ст. також великих економічно-політичних державних об'єднань (Польща, Туреччина, Росія) та країн як учасник, об'єкт і плацдарм цієї боротьби;

б) Співвідношення між внутрішніми і зовнішніми силами; боротьба між раціональною «тюрко-фільською» течією і угодовською; перетворення татарської підтримки козацького повстання на фактор, що стримує розгортання революційного руху;

в) Викриття помилкового уявлення старої історіографії («позитивність» Хмельницького); Б. Хмельницький як васал хана і султана;

г) Економічні причини агресивності татарсько-турецької політики на Україні та залежності Хмельницького від неї”.

Загальний обсяг цього твору, як згадувалося вже в науковій літературі, був п'ять друк. арк.⁴⁶. Про це свідчив і сам Дубровський у бібліографії, опублікованій у 1946 р.⁴⁷. 4 травня 1964 р. у листі до Любомира Винара він зізнавався, що стаття, подана до Праги у 1944 р., мала три друк. арк.⁴⁸. Загалом можна ствердити, що приблизно так воно й було: архівний текст, який дійшов до нашого часу у неповному чернетковому вигляді, – це більше трьох друк. арк. машинопису.

⁴⁴ В архіві збережено рукописний варіант цих тез і в повнішому вигляді – третій примірник машинопису, за яким подаємо цю цитату. Див.: ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 8–9.

⁴⁵ Остання фраза була додрукована машинкою до копії машинопису, і її зміст, найімовірніше, засвідчує те, що ці тези писалися вже після арешту Михайла Грушевського на початку березня 1931 р. Після цього, як відомо, почалися великі переслідування його школи істориків і тотальне засудження наукової спадщини.

⁴⁶ Див., напр.: *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 395.

⁴⁷ *Дубровський В.* Україна і Крим в історичних взаєминах. – Женева [Майнц Кастель], 1946. – С. 48 (публікація, в основі якої був виступ на Другому всеукраїнському з'їзді сходознавців у Харкові 1–6 листопада 1929 р.: *Циганкова Е.* Сходознавчі установи України... – С. 209); *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 95.

⁴⁸ *Винар Л., Атаманенко А.* З листування Василя Дубровського // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Острог; Торонто; Париж, 2003. – Ч. 1–5. – С. 474.

Одне з підставових питань, що виникає із цих тез втраченої статті, – чи Василь Дубровський дійсно використовував східні джерела у цій праці, а якщо використовував, то які саме. Як ми бачили у третьому пункті тез, у статті використовувалися османські джерела, хроністи та ін. Крім того, у згаданому листі до Винара 1964 р. історик зізнавався, що стаття була написана “...на підставі наших і деяких турецьких джерел”⁴⁹. До нас дійшла також і заява Дубровського до архіву в Москві (тепер РГАДА), в якій він просив підготувати йому фотокопії трьох документів з “Турецьких справ”, а саме: № 26, 1647 р.: лист султана Ібрагіма до Хмельницького, щоб той жив у дружбі з кримським ханом (дата листа помилкова); № 30, 1654 р.: лист візира Мустафи-паші до Хмельницького, “...что султан принял его в подданство”; № 32, 1654 р.: лист до Хмельницького, надісланий з Данилом Виговським⁵⁰.

Однак Омелян Прицак висловлював сумніви стосовно використання Дубровським османських джерел у цій статті⁵¹. Такі висновки робилися на основі публікації доповіді Дубровського на цю тему, зробленої у 1946 р. і опублікованої наступного року у вигляді автореферату в “Чорноморському збірнику”. Однак на основі згаданих свідчень Дубровського можна ствердити, що якусь обмежену кількість документів османською мовою історик все ж використовував при характеристиці епохи Хмельниччини.

У рефераті, виголошеному у 1946 р., що був передрукований в “Українському історичному” у 1975 р., автор писав, що стаття складалася з трьох частин: історіографія питання, оцінки статей Рипки і власний погляд на проблему. Як бачимо, у порівнянні з тезами, написаними на початку 1930-х років, тут не згадано частину про підсумки археографічної роботи.

У чернетці до нас найповніше дійшла частина з аналізом історіографії, яку Дубровський починав з козацьких літописців і завершував українськими та російськими дослідженнями кінця 1930-х – початку 1940-х років. Збережена також його характеристика лише третьої зі статей Рипки (1931). Це рукописні чернетки, що писалися в роки війни на бланках товариства “Просвіта” в Харкові; причому перший абзац цієї частини автор також перекладав російською мовою⁵². Частина ж статті про оцінку самого Дубровського підданства Богдана Хмельницького Османській Порті не збереглася у цих чернетках.

Погляди Василя Дубровського на проблему українсько-турецьких і українсько-татарських відносин досить часто висловлювалися під час його історіографічного огляду в цій збереженій чернетці. Окрім того, їх можна оцінити на основі інших його публікацій⁵³.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 7.

⁵¹ Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 143 (прим. 5).

⁵² ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 127–144.

⁵³ Див., зокрема, його статтю “Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.” (Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 172–183), де він заторкував це питання; згаданий реферат статті “Богдан Хмельницький і Туреччина”, викладений тезово по пам’яті у листопаді 1946 р., що був передрукований в “Українському історичному” (1975) й пізніше в Україні (2011); у статті “Створення і знищення українського сходознавства”, написаної у 1950-х роках і друківаній у Туреччині, де він писав про історію українсько-османських відносин, підкреслюючи важливість зв’язків Богдана Хмельницького з кримськими татарами (про це див.: Кочубей Ю. М. Приклад українсько-турецького співробітництва) та ін.

В оцінках підданства Богдана Хмельницького Кримському ханству і Османській імперії Дубровський належить, як на автора цих рядків, до крайньої течії в українській історіографії. Історик вважав, що у зовнішній політиці гетьман віддавав незаперечну перевагу південній політиці впродовж усієї своєї політичної діяльності. Як було видно із цитованих тез його статті “Богдан Хмельницький і Туреччина”, внутрішня боротьба в українському суспільстві розгорталася, зокрема, між “...раціональною «тюрко-фільською» течією і угодовською...”⁵⁴. У цьому сенсі його висновки є досить контрверсійними, особливо стосовно васальної залежності Богдана Хмельницького від кримського хана: “Він [гетьман] був між 1648–1652 роками васалом кримського хана, а потім до кінця життя – васалом турецького султана. Користуючися своїми суверенними правами, як князь (емір) України, він був з 1654 року союзником дружньої тоді до Туреччини і ворожої до Польщі – Московщини...”⁵⁵.

Наприкінці життя Василь Дубровський дещо коригував такі категоричні оцінки. У згаданому листі до Любомира Винара від 1964 р., в якому історик просив поцікавитися долею загубленого шостого випуску “Праць Українського історико-філологічного товариства в Празі”, Дубровський узагальнював свої погляди на проблему українсько-турецьких відносин в епоху середини XVII ст. такими словами: “Б. Хмельницький дійсно був деякий час підданцем (васалом) турецького султана на правах т. зв. трьохбунчужного еялету (був трьохбунчужним пашею – найвищий феодальний сан в Турецькій імперії XVII стол.). Потім це підданство Б. Хмельницький змінив договором з Москвою. За феодальним правом – зміна сюзерена – то було нормальним явищем, бо великі фєвдали були незалежними володарями”⁵⁶.

Зі збережених чернеток статті “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)” випливає, що думки про підданство України Ісламові Гірею III Дубровський виводив в основному з козацьких літописців, а саме – Григорія Грабянки⁵⁷. У науковій літературі вже висловлювалися міркування про те, наскільки перебільшеними є подібні твердження, що робилися на підставі цього літопису⁵⁸. Натомість набагато критичніше Дубровський ставився до відомостей Самовидця про те, що українсько-татарська угода, укладена Хмельницьким та Ісламом Гіреєм III перед початком повстання, була рівноправною⁵⁹. При цьому Дубровський піддавав критиці тих істориків, які висловлювали такі самі міркування – В’ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка та інших⁶⁰.

* * *

В українській історичній науці, навіть на сучасному етапі, маємо не дуже багато досліджень з історії козаччини, а епохи Хмельниччини зокрема, базованих на османських джерелах. Стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)”, про втрату якої автор публічно робив доповідь і тезово публікував головні її ідеї одразу після війни, давно інтригує дослідників міжнародної дипломатії середини XVII ст. Незважаючи на те, що

⁵⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 8.

⁵⁵ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина. – С. 26.

⁵⁶ Винар Л., Атаманенко А. З листування Василя Дубровського. – С. 474.

⁵⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 35.

⁵⁸ Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 63–64.

⁵⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 33.

⁶⁰ Там само. – Арк. 176, 183.

збережені в архіві машинописи й рукописи цієї статті не відтворюють її повного змісту і часто є лише правленими чернетками тексту, вони дають уявлення не лише про погляди цього неординарного історика на події українсько-турецьких та українсько-тагарських відносин у 1648–1657 рр., а й роблять внесок у сучасне вивчення міжнародної дипломатії того періоду.

Ярослав Федорук (Київ)

ДО ІСТОРІЇ КНИЖКИ ПЕТРА ШЕЛЕСТА “УКРАЇНО НАША РАДЯНСЬКА”¹

Стараннями партноменклатури історія КП(б)У лишається однією з найзанедбаніших галузей гуманітарних наук, даремно, що інтерес до неї виявлявся навіть на еміграції. Як стверджував Іван Васильович Майстренко², “Історія Комуністичної партії України це є також історія України після завоювання її Радянською Росією. Без історії КПУ важко пізнати історію Радянської України”³. Склалося так, що серед гарних видань часів незалежності, які так чи інакше розкривали характер старої влади, можна назвати хіба що “Спогади” Федора Овчаренка (К.: Оріяни, 2000. – 456 с.) та ліричну трагедію Петра Перебийноса “Коридор” (К.: Неопалима купина, 2009. – 60 с.). Після розпаду СРСР обидва автори орієнтувались на Україну.

На жаль, історики Комуністичної партії не слухали лекцій ні з курсів джерелознавства, ані з курсів історіографії, а праці в галузі спеціальних історичних дисциплін мали дуже нечисленні фахівці (напр., М. А. Варшавчик). Зрештою, якщо історіографія історії Компартії УРСР можлива теоретично, то я не дуже уявляю ідеологічні засади, на яких можуть стояти й працювати вчені реально. Думки й діяльність тих самих Мойсея Равича-Черкаського чи Миколи Попова рясно відбилися у літературі їхньої доби, але перший з них попросту відсутній в “Енциклопедії історії України”, а його доля невідома навіть Вікіпедії. Історична наука не може

¹ *Шелест П. Ю.* Україно наша Радянська. – К.: Вид-во політ. літ-ри України [Адреса: вул. Володимирська, 42], 1970. – 279, [1] с. Ціна 74 коп. [Київська книжкова фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР]. Тираж – 100 000 прим. Цензор: БФ 02732 [прізвище засекречене].

² Майстренко, Іван Васильович (псевд.: Бабенко, Далекий, Корсун, Радченко, Гребінка, І. М-ко, Авгур та ін.; 28.VIII.1899, с. Опішне, тепер Зінківського р-ну Полтавської обл. – 18.XI.1984, Мюнхен, Німеччина) – письменник, публіцист і політ. діяч, мемуарист. – Тв.: Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979; Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – 416 с. Дж.: *Василакий В.* О причинах моего разрыва с американцами и эмиграцией // За возвращение на Родину. – Берлин, 1955. – № 2. – Апрель. – С. 2; Укр. висока політехнічна школа на чужині. – 1959. – Т. I. – С. 157; 1972. – Т. III. – С. 132–135; *Юренко О. П.* “Варто прислухатися до його голосу” // Реабілітовані історією. – 1992. – С. 70–79; *Ротач П.* Розвіяні по чужині. – 1998. – С. 90–91; *Русначенко А.* Розумом і серцем. – 1999. – С. 180; *Гайдабура В.* Театр між Гітлером і Сталінім. – 2004. – С. 180; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних процесах. – 2004. – С. 285, 395, 396; Музей України. – 2006. – С. 22, 106; *Гирич І.* Між наукою і політикою. – 2012. – С. 442; *Білокінь С.* Масовий терор. – 2013. – Т. 2. – С. 137, 208, 636, 887.

³ *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. – [Б. м.]: Сучасність, 1979. – С. 5.